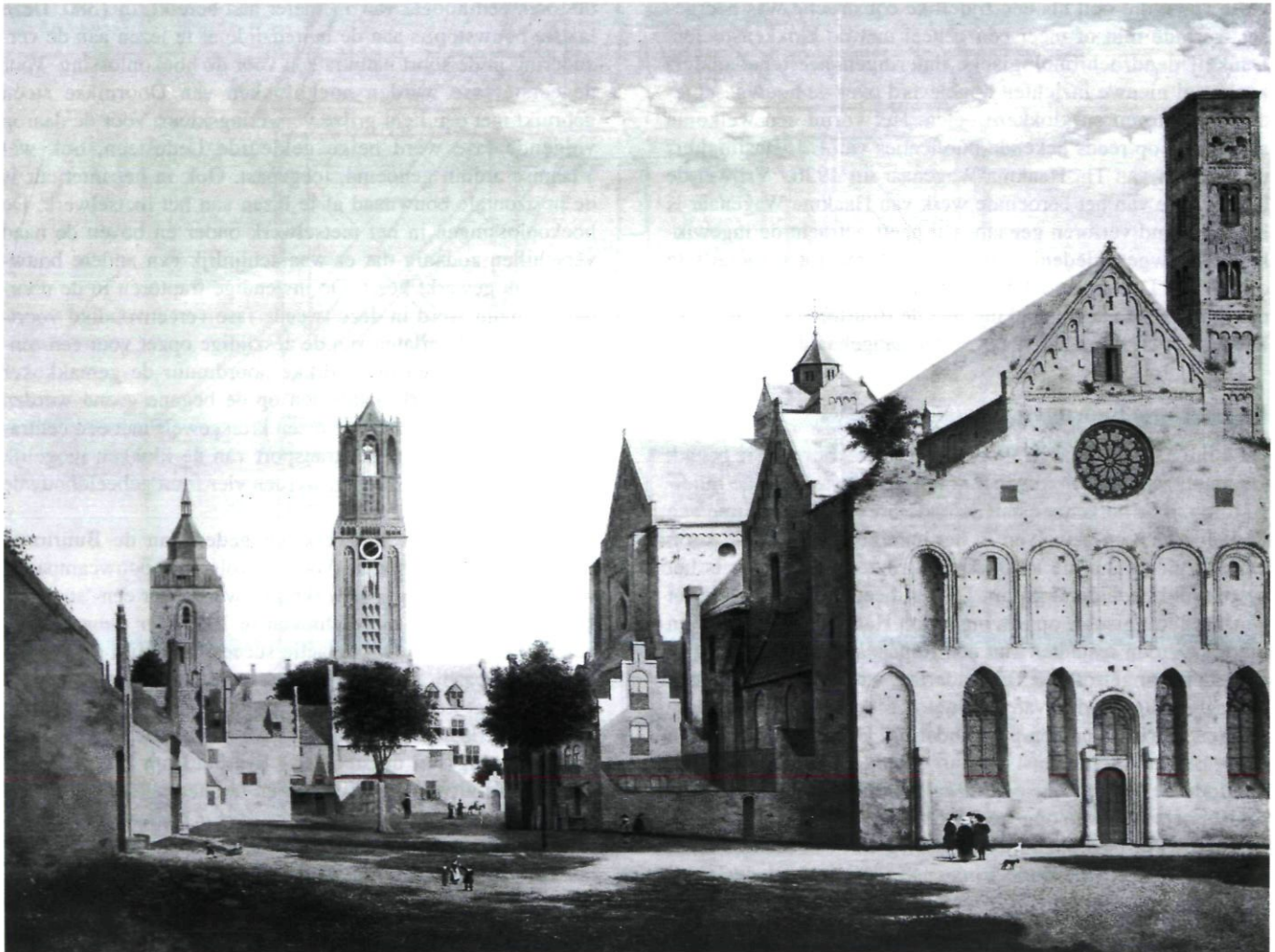


# De Utrechtse Buurtoren, een tijdelijke spits voor eeuwig

H. Hundertmark

De binnenstad van Utrecht wordt al eeuwen gedomineerd door de immense Domkerk met haar beroemde toren. In de schaduw daarvan - soms vrijwel letterlijk - staat de Buurkerk met haar veel bescheidener toren. Het was de eerste parochiekerk van de stad waar de gilden hun altaren hadden. De klok-

ken in de Buurtoren - niet de meest indrukwekkende van de Utrechtse kerktorens - waren zeer bepalend voor het dagelijkse leven in de middeleeuwen. De bankklok en de waakklok riepen de gelovigen op ter kerke te gaan, en begeleidden met hun gebeier menige kerkelijke inzegening. Ook werden ze



Afb. 1. Schilderij van Pieter Saenredam, 1636. Aan de linkerkant bevindt zich de toren van de Buurkerk, op de achtergrond de Domtoren en rechts de Mariakerk (Utrechts Archief, cat.nr. T.A. Jd.3.13)

gebruikt door de middeleeuwse torenwachters om de uren van de dag en de nacht aan te geven. De banklok werd bovendien geluid om stedelijke verordeningen, terechtstellingen en verbanningen aan te kondigen. Tegenwoordig zijn de tonen van de banklok - in een minder dramatische samenhang - te horen op zaterdagmiddag, wanneer om vijf uur het einde van de winkel- en werkweek wordt aangekondigd. Het is duidelijk dat de klokken van de Buurtoren nog steeds hecht met de stad zijn verbonden. De hele bouwgeschiedenis van de toren hangt nauw samen met het plaatsen van de klokkenstoelen en het komen en gaan van verschillende klokken. Ze zijn nauw met elkaar verweven, net zo als de klokken verweven waren met het dagelijkse leven van de bewoners van het historische Utrecht.

Deze relatie werd opnieuw duidelijk tijdens het bouwhistorisch onderzoek dat in 2001 in de Buurtoren plaats vond. De aanleiding voor dit onderzoek was het besluit om de klokken, die in 1943 door de Duitsers gevorderd waren, weer in de toren te plaatsen. Het onderzoek richtte zich in de eerste plaats op de constructie van de diverse klokkenstoelen, maar dit kon niet los gezien worden van de spits van de Buurtoren. Deze spits, die ooit als een tijdelijke constructie was neergezet, vormde min of meer één geheel met de klokkenstoelen. Dankzij dendrochronologische dateringen heeft het onderzoek veel nieuwe inzichten opgeleverd over de bouwgeschiedenis van toren en klokkenstoelen. Het vormt een welkome aanvulling op reeds bekende publicaties van E.J. Haslinghuis uit 1926 en van Th. Haakma Wagenaar uit 1936.<sup>1</sup> Vrijwel de hele oplage van het beroemde werk van Haakma Wagenaar is bij een brand verloren gegaan. Hij heeft getracht de ingewikkelde bouwgeschiedenis van de Buurtoren tot in details te onttrafelen. Dit onderzoek heeft als uitgangspunt gediend voor een hernieuwde kennismaking met de Buurtoren en zijn klokkenstoelen en zal regelmatig worden aangehaald.

### De romaanse Buurtoren

De huidige Buurtoren heeft een romaanse voorganger gehad. De plaats van deze verdwenen toren, ten oosten van de huidige toren, is te herkennen aan de onderbreking in het ritme van de kolommen en gewelven in het huidige schip van de kerk. Op één plek staan de kolommen verder uit elkaar en is het gewelfveld beduidend groter. Dit feit heeft in 1933 geleid tot een archeologische opgraving door Haakma Wagenaar en hierbij werden restanten van een romaanse torenfundering in de bodem aangetroffen.<sup>2</sup> De fundering, waarvan de muren een aanlegbreedte hadden van 2,2 meter, bleek in tufsteen opgetrokken en rustte op een paalfundering. Deze bestond uit een groot aantal dicht naast elkaar geheide paaltjes met een gemiddelde lengte van ongeveer 50 cm. De toren had een basisoppervlakte van ongeveer 7,5 x 7,5 meter.<sup>3</sup>

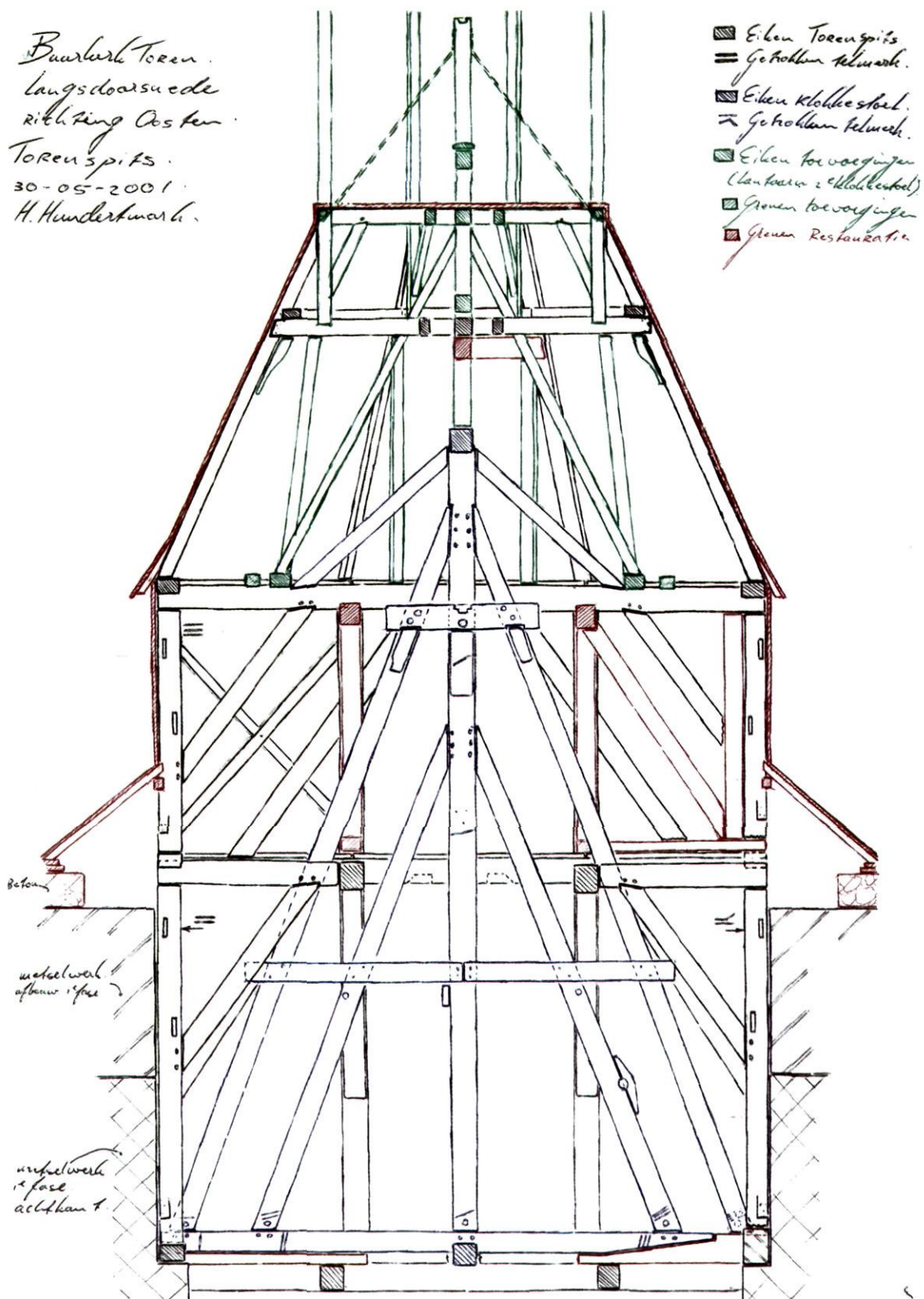
In 1370 werd begonnen met de aanleg van een nieuwe toren en in 1388 werd de oude romaanse toren geheel gesloopt. Beide torens hebben dus een aantal jaren naast elkaar bestaan. Toen de nieuwe torenromp de vereiste hoogte had om de functies van de oude over te nemen, zoals het luiden van de klokken, werd de oude afgebroken.

### De gotische Buurtoren

Het is opmerkelijk dat het in 1370 begonnen bouwproces van de nieuwe, gotische Buurtoren vergelijkbaar is met dat van de Domtoren, waaraan men in 1325 begon. De bouwmeester Jan van den Doem, die de Domtoren voltooidde, was wellicht ook de ontwerper van de Buurtoren.<sup>4</sup> Er zijn overeenkomsten in het opgaande werk, zoals het feit dat beide torens onder het maaiveld een kelder hadden. Ook was het aanvankelijk de bedoeling dat de Buurtoren een achtkantige lantaarn zou krijgen. Bij het begin van de bouwcampagne, waarbij de kelder en de fundering werden aangelegd, schijnt er ook een beerkelder gebouwd te zijn die, helaas, nooit is teruggevonden. In de dikke noordelijke muur van de toren werd een trapopgang met zeshoekige plattegrond gesitueerd. Er werden een gemakker met een gemaknis gemetseld, waarbij de deurposten en bovendorpel van trachiet waren.

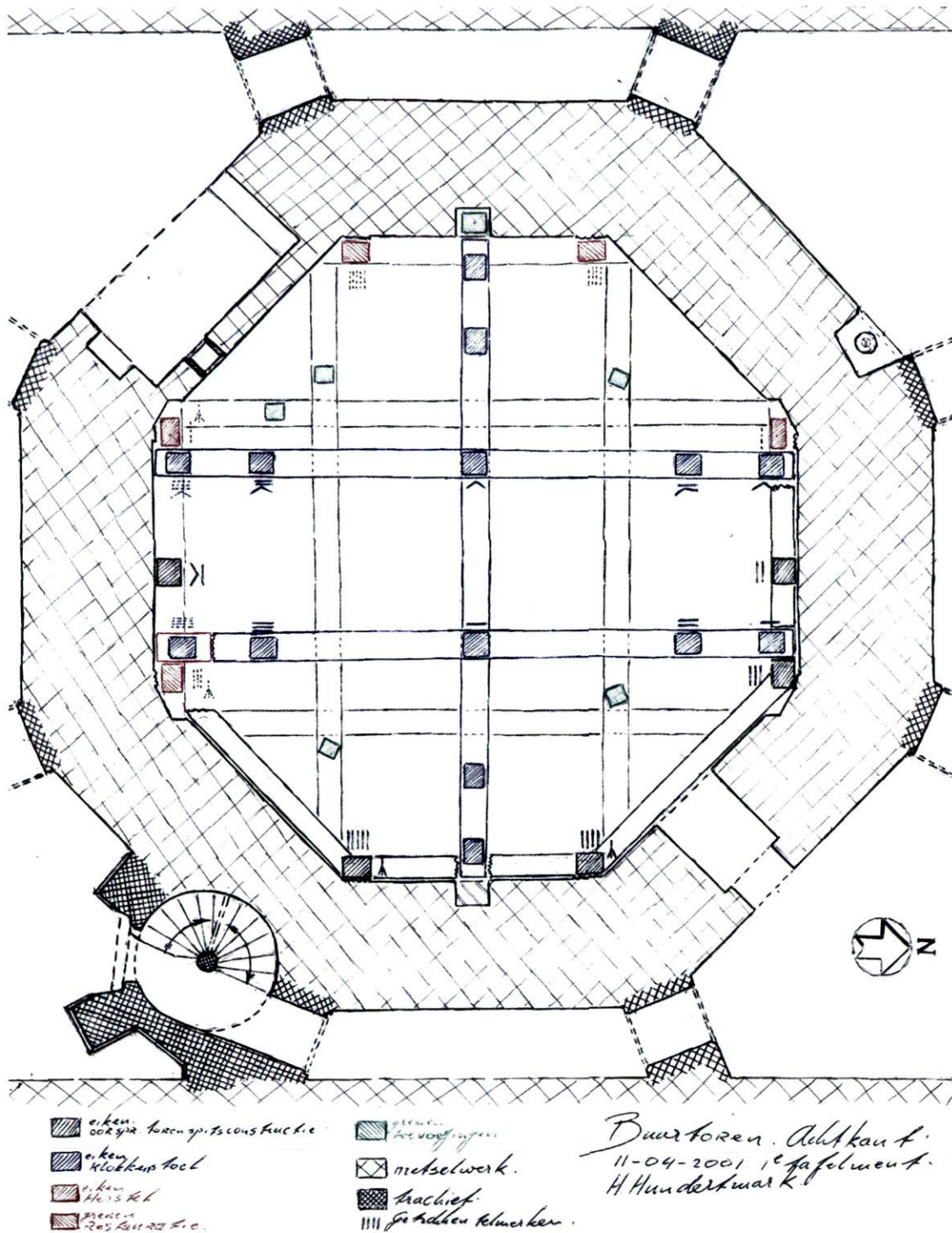
De bouwwerkzaamheden zijn, toen het opgaande muurwerk een hoogte van enkele meters boven het maaiveld had bereikt, voor enige tijd gestopt. Na hervatten werd doorgebouwd tot de toren een hoogte van 17 meter had bereikt, in 1380. Deze laatste bouwstop is aan de buitenzijde af te lezen aan de verandering in de soort natuursteen voor de hoekoplossing. Voor de eerste fase werden hoekblokken van Doornikse steen gebruikt met een licht grijze verweringskleur. Voor de daarop volgende fase werd beige gekleurde Ledesteen, ook wel Vlaamse arduin genoemd, toegepast. Ook in het interieur is de horizontale bouwnaad af te lezen aan het metselwerk. De hoekoplossingen in het metselwerk onder en boven de naad verschillen zodanig dat er waarschijnlijk een andere bouwplaat aan gewerkt heeft. De inwendige traptoren in de noordelijke muur werd in deze tweede fase vereenvoudigd voortgezet door het verlaten van de zeszijdige opzet voor een ronde. Ook werd toen in de dikke noordmuur de gemakker gemetseld. De werkzaamheden op de begane grond werden afgesloten door het slaan van een kruisgewelf met een centrale opening, waardoor het transport van de klokken mogelijk was. Onder de gewelfbogen werden vier fraai gebeeldhouwde kraagstenen aangebracht.<sup>5</sup>

Vanaf 1380 hebben de werkzaamheden aan de Buurtoren ruim 14 jaar stil gelegen. Voor de volgende bouwcampagne was eerst geld nodig, dat verkregen werd door een 'stoelverkoop', een veiling, uitgeschreven in 1393 '*ter tymmeringhe van den kerctoern*'. Dat de actie succes had blijkt uit het feit dat er een partij '*hodilsceyde*' steen (tufsteen) werd aangekocht van het kapittel van St. Marie in 1394.<sup>6</sup> In 1400 waren de bouwwerkzaamheden nog druk gaande; dat blijkt uit een waarschuwing van de stedelijke overheid om kinderen niet onder de in uitvoering zijnde toren te laten spelen. De jeugd was toen ook al hardleers, want twee jaar later werd de waarschuwing nog eens herhaald. De werkzaamheden waren in de tussentijd zo ver gevorderd dat men kon beginnen met de bouw van de lantaarn die op de toren zou komen. Deze werd achtkantig van vorm, met een uitgebouwde traptoren en een omloop, waarin voor de torenwachters een gemak- en bednis werden opgenomen.



Afb. 2. Documentatieschets van een langsdoorsnede van de noodspits met de klokkenstoel van de banklok vanuit het westen. De diverse onderdelen en perioden zijn in kleur aangegeven (H. Hundertmark, 2001)





Afb. 3. Documentatieschets van de plattegrond van de noodspits en de klokkenstoel van de bankklok. De diverse onderdelen en perioden zijn in kleur aangegeven (H. Hundermark, 2001)

De bouwers van de Buurtoren wilden de lantaarn niet laten onderdoen voor die van de Dom en het metselwerk van het achtkant en de omloop werd bekleed met trachiet en tufsteen. Aan de binnenzijde van het achtkant werden sleuven uitgespaard en muurdammetjes gemetseld om de toekomstige klokkenstoel te kunnen verankeren. Deze werkzaamheden werden echter niet voltooid en van de lantaarn werd alleen de aanzet gebouwd. De geplande klokkenstoel is er nooit gekomen, evenmin als een kruisgewelf, dat op de verdieping zou komen. Wel zijn de benodigde uitsparingen daarvoor in het metselwerk te herkennen. In 1405 werden de onvoltooide lantaarn en de uitgebouwde traptoren afgedekt door een achtkante houten noodspits. Deze spits was het equivalent in hout van de geplande stenen bekroning. Het plaatsen van de klokkenstoelen en de herstelwerkzaamheden na de opgelopen stormschade in 1674 heeft geleid tot diverse wijzigingen in het bouwwerk. Haakma Wagenaar constateerde al dat de bijzondere bouwgeschiedenis van de noodspits een op zichzelf staand verhaal vormde<sup>7</sup>, maar hij kon niet bevroeden dat deze spits, die nog steeds de bekroning van de Buurtoren vormt, een veel ingewikkelder bouwgeschiedenis heeft.

### Noodspits en klokkenstoel

Bij de bouwcampagne van de Buurtoren waren tot 1405 alleen metselaars en steenhouwers betrokken. De bijdrage van het timmermansgilde bleef beperkt, afgezien van tijdelijke constructies, zoals steigers en schenkels, die dienden om het te metselen kruisgewelf te ondersteunen. Toen in 1405 vrij abrupt besloten werd niet verder in steen te werken maar de toren te bekronen met een houten noodspits met klokkenstoel veranderde de werksituatie. Omdat het tweede kruisgewelf nog niet gebouwd was, werden in de torenruimte drie, als tijdelijk bedoelde, houten verankeringsconstructies aangebracht. Op de middelste kwam een verdiepingsvloer te liggen, zodat deze als werkvloer kon dienen voor het maken van dit tweede kruisgewelf. Deze verankeringsconstructies zijn opgebouwd uit vier haaks op elkaar staande stevige balken die worden ondersteund door korbelen, via een kalf verbonden met de muurstijlen. Deze laatste rusten op natuurstenen consoles. De korbeelconstructies zijn technisch knap met elkaar verbonden. De onderdelen zijn voorzien van gesneden telmerken, om ze te kunnen onderscheiden. Door de vier gevels op deze wijze met elkaar te verbinden werd een grotere stabiliteit verkregen.

Om de onvoltooide lantaarn en traptoren constructief goed te kunnen afdekken met een houten noodspits werd de rafelige beëindiging van het metselwerk van het achtkant opgetrokken tot één horizontaal niveau. Op die manier kon een goede aansluiting tussen de dakvlakken van de spits en het onderliggende metselwerk van de lantaarn worden verkregen. Hierbij werd geen acht geslagen op de uitsparingen en muurdammen ter verankering van de geplande klokkenstoel. Op een randbalkconstructie binnen het opgaande metselwerk van de onvoltooide lantaarn werd vervolgens een houten achtkant geplaatst.

Tijdens het onderzoek bleek het lastig vast te stellen welk deel van de houten constructie bij welke bouwperiode behoorde. Mede dankzij het verrichte dendrochronologisch onderzoek kon geconcludeerd worden dat de als tijdelijk bedoelde noodafdekking uit 1504 tot op heden grotendeels behouden is gebleven.<sup>8</sup> Een belangrijke constatering is dat de stevige en doordachte spits twee excentrisch geplaatste constructies met stijlen bezat voor de ophanging van een klok. Tegelijkertijd is vastgesteld dat de klokkenstoel en achtkant met spits constructief één geheel vormen. Van een dergelijke constructie is geen ander voorbeeld in Nederland bekend. Dat Haakma Wagenaar al concludeerde dat twee excentrisch geplaatste halve stijlconstructies bijzonder waren, blijkt wel uit zijn opmerking: 'te bewaren deel oudste luistoel' genoteerd op een tekening die diende als restauratievoorstel in 1942.<sup>9</sup> Hij heeft echter niet opgemerkt dat klokkenstoel en torenspits onlosmakelijk met elkaar verbonden waren.<sup>10</sup> Het bijschrift van afbeelding 4 bevat een meer uitgebreide beschrijving van de 15de-eeuwse noodspits.

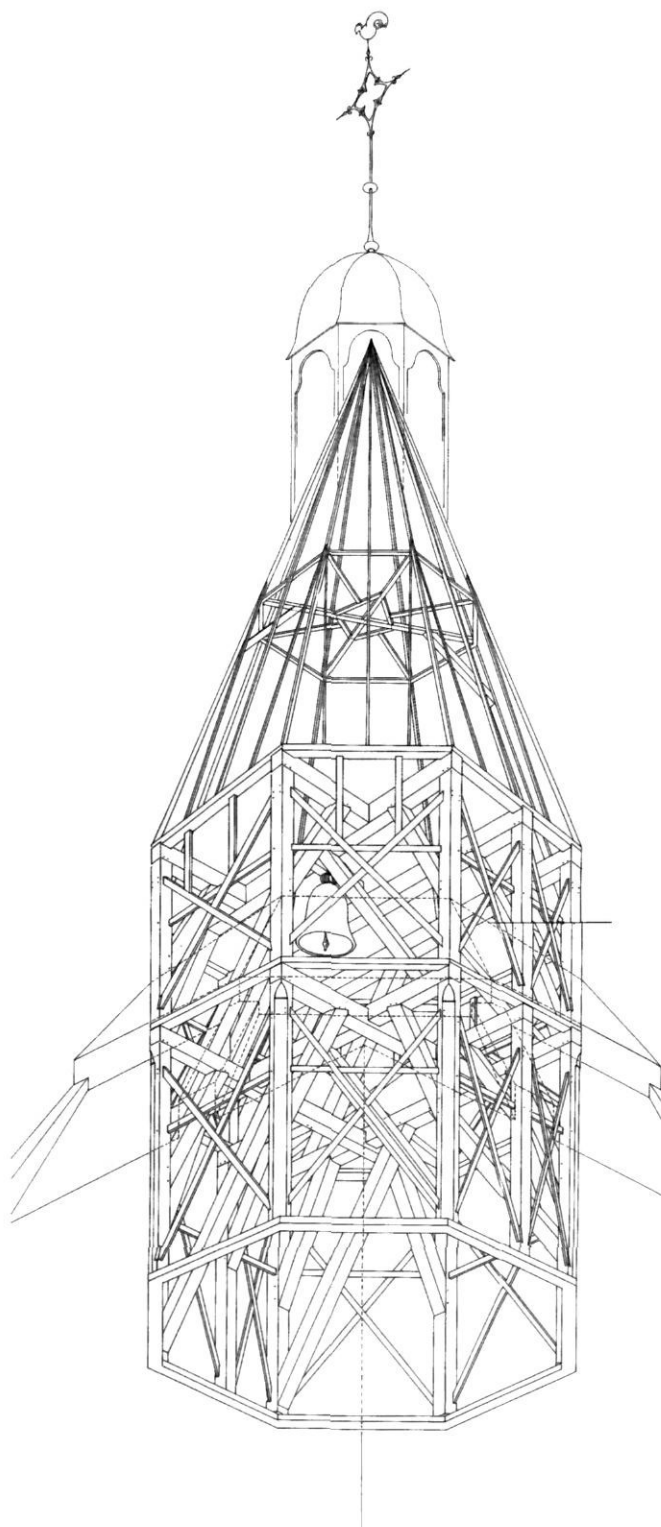
### Ouder dan de toren

Om de klokken toegankelijk te maken voor onderhoud zijn twee bloktrappen in de achtkantconstructie aangebracht. Uit het dendrochronologisch onderzoek is gebleken dat men daarvoor in 1405 twee bloktrappen uit 1356 heeft hergebruikt. De trappen zijn daarmee niet alleen de oudste onderdelen van de noodspits, maar ze zijn zelfs ouder dan de huidige Buurtoren, waarvan de bouw rond 1370 een aanvang nam. Bij de bovenste bloktrap zijn tijdens een recente restauratie de bloktreden vervangen. De onderste is nog geheel intact en is waarschijnlijk de oudst gedateerde, gave bloktrap in Nederland: een monumentje op zichzelf.

### De banklok en haar klokkenstoel

De banklok moest waarschijnlijk vaak geluid worden door het stedelijke bestuur om de Utrechtse burger in de 15de eeuw tot de orde te roepen. Een scheur in de klok door veelvuldig gebruik moet de verklaring zijn voor het feit dat de klok tweemaal kort achter elkaar opnieuw gegoten werd, in 1407 en in 1411.

Na het gereedkomen van de noodspits kon de oude banklok, afkomstig uit de romaanse toren, op zijn nieuwe plek gehesen worden. Enkele jaren later werd de klok verwijderd, opnieuw gegoten en tijdens het aanbrengen van de nieuwe klok in 1413 is er waarschijnlijk een tweede klok toegevoegd. Op twee dekbalken van het achtkant is daartoe een horizontale balk aangebracht met een inkeping voor de oplegging van de luidas van deze klok. De luidas rustte met zijn andere uiteinde op een inkeping in een dekbalk, parallel aan deze horizontale balk. Vanwege de slingerruimte die de klok nodig had tijdens het luiden moest, om beschadiging te voorkomen, bij een andere dekbalk een deel uitgehakt worden. Volgens archiefgegevens hingen er in 1413 vijf klokken in de toren: twee stadsklokken en drie kerkklokken.<sup>11</sup> Aangezien er in de noodspits



Noodspitsconstructie in 1405.

Afb. 4a. Reconstructietekening van de achtkante noodspitsconstructie, zoals die is uitgevoerd in 1405 (H. Hundertmark, 2004)

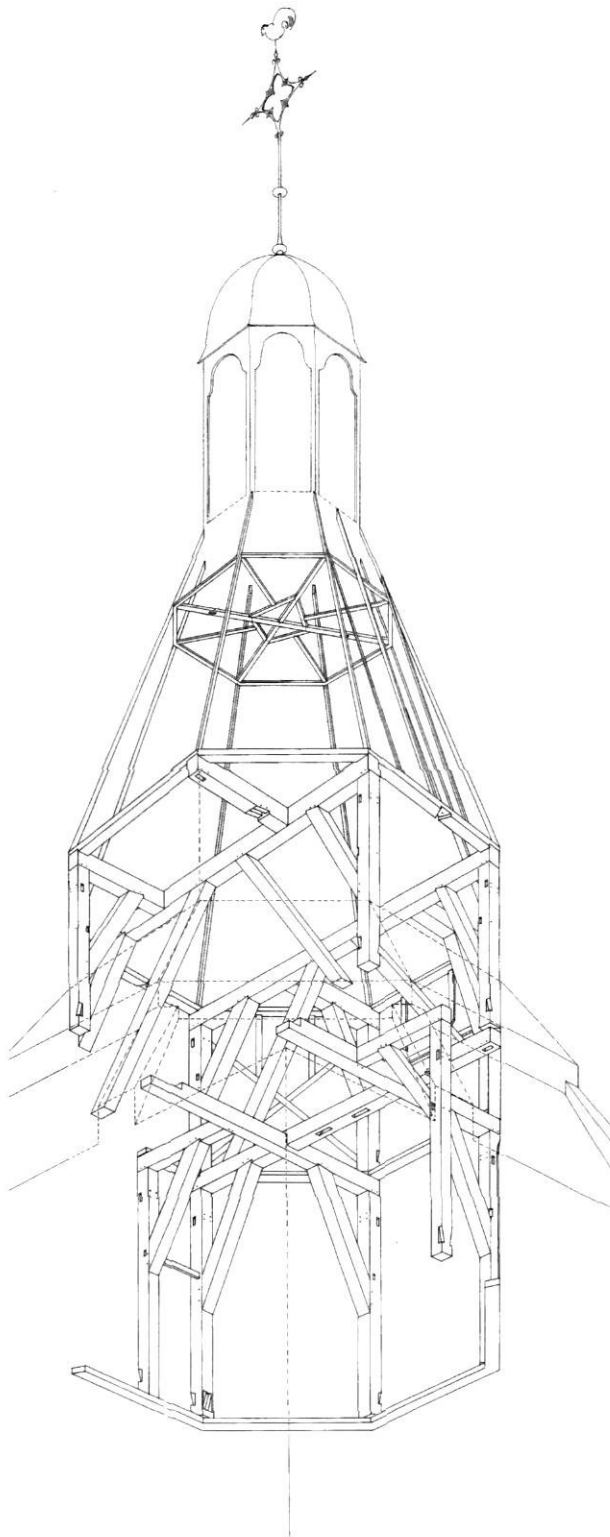
slechts plaats was voor twee klokken, hingen de overige waarschijnlijk in een klokkenstoel op een lager niveau in de torenromp, mogelijk op de werkvloer voor het geplande kruisgewelf.

Er deed zich in 1428 een incident voor, omdat de toen opnieuw hergoten klok werd afgekeurd. De klokkengieter *Willem Butendyc sal den rade verghiffenisse bidden ende der stat ter beteringe van der stat spyse op sins sels cost, een nywe goede Bancloc ghieten die den heer oversten nu tegenwoirdich genuegen ende believeu selle*. Ook deze klok had niet het eeuwige leven.<sup>12</sup> Hoewel er meer dan veertig jaar geen problemen waren, werd in 1471 opnieuw opdracht gegeven tot het hergieten van de klok, ditmaal aan Willem's zoon, Steven Butendyc. Deze klok werd in oktober van dat jaar feestelijk ingewijd in aanwezigheid van bisschop David van Bourgondië.<sup>13</sup> De nieuwe klok was van hoge artistieke kwaliteit. Rond de top was er een bandvormige inscriptie in gotische letters, en de zesarmige kroon droeg afbeeldingen van vijf verschillende karikaturale gezichtjes. Op één arm stond geen gezichtje afgebeeld, wat betekenen kan dat deze arm symbool stond voor de 'verbannene'. Klokkengieter Steven Butendyc heeft ruim 430 jaar geleden een meesterwerk geleverd, dat blijkt wel uit het feit dat de klok tot op de dag van vandaag te horen is.

Enkele jaren na de oplevering van deze klok ontstonden er problemen die te wijten waren aan de ophanging. De achtkante noodkap begon waarschijnlijk constructieve slijtage te vertonen door de krachten die vrijkwamen bij het luiden van deze slingerklok. De vergoeding, die in de kerkmeesterrekeningen van 1477-78 is opgenomen voor het verhangen van de banklok, had mogelijk te maken met het oplossen van dit probleem.<sup>14</sup> Uit het dendrochronologisch onderzoek blijkt dat het hout, gebruikt voor de constructie van een nieuwe indrukwekkende klokkenstoel die werd aangebracht in het achtkant, dateert uit deze jaren.<sup>15</sup> Om deze klokkenstoel te plaatsen werd de oude stijlconstructie met doorlopende dekbalk plus korbelen verwijderd. Alleen twee zwaluwstaartinkeringen daarvan zijn op de dekbalk nog zichtbaar. De klokkenstoel zelf staat op dekbalken die rusten op de randbalken van het achtkant. De stijlen en schoren zijn gepend en getoogd in deze dekbalken aangebracht en voorzien van gesneden telmerken. De klokkenstoel is aan de bovenzijde afgeschoord op de dekbalken van de hoekstijlen van de bovenste achtkantconstructie. Op één stijl zijn twee vlotmerken zichtbaar. Deze werden bij verkoop aangebracht zodat balken gemakkelijk geïdentificeerd konden worden. De kosten voor deze *...nye berchvrede [...] an hout en yserwerc ende van loen tssamen 69 Rijnsche guld. ende 2½ stuven...* worden volgens een tweede kerkmeesterrekening evenredig verdeeld over de *kerckmeesters* en de stad.<sup>16</sup>

### Een eigen torentje voor de waakklok

Na de banklok was de waakklok in de Buurtoren de belangrijkste klok van het stedelijk bestuur. Waarschijnlijk werd deze klok rond 1440 op een nieuwe plek gehangen omdat er



Noodspitsconstructie in 2005

Afb. 4b. Documentatietekening van de noodspits in de huidige situatie (H. Hundertmark, 2004)

omstreeks dat jaar beierklokken zijn aangeschaft, waarvoor ruimte gemaakt moest worden.<sup>17</sup> De waakklok kreeg een nieuwe prominente plaats in een afzonderlijk te bouwen torentje. Dit torentje werd geplaatst op het bovenste tafelment van de afgetopte, bestaande spits. Op alle bekende afbeeldingen van de Buurtoren, waarvan de oudste rond 1460 is vervaardigd, is dit torentje te zien.<sup>18</sup>

*Het houten achtkant bestond uit vier haaks op elkaar geplaatste hoekstijlconstructies met korbelen en dekbalken. De elkaar kruisende dekbalken zijn in elkaar gekeept. De acht afgeschuinde hoekstijlen zijn aan de bovenzijde afgewerkt met een kapel. Ook hier zijn op de onderdelen getrokken telmerken aangebracht ter ondersteuning in de uitvoering. Op de achtkantconstructie zijn tevens richtingsmerken aangebracht, zodat tijdens het opbouwen links en rechts van elkaar konden worden onderscheiden. De hoekstijlen zijn met horizontale en gekruiste balken in de achtkantvlakken met elkaar verankerd. Over de stijlen is een randbalkconstructie aangebracht. In de noordelijke en zuidelijke achtkantzijde is een extra halve stijlconstructie met korbeel en dekbalk aangebracht. De dekbalk is gepend en getoogd in de kruisende dekbalk van de hoekstijlconstructie. De hoekstijlconstructies links en rechts van deze halve stijlconstructies waren ieder uitgevoerd met twee extra korbelen. Deze korbelen waren vanwege de lengte gepend en getoogd in de voet van de hoekstijlen. Bewust is ervoor gekozen de achtkantconstructie in de noord-zuidelijke richting constructief sterker uit te voeren. Opvallend is dat de twee halve stijlconstructies excentrisch zijn aangebracht, zodat er een grote en kleine tussenruimte worden gecreëerd. De reden hiervoor is te vinden in de erboven gesitueerde achtkantconstructie.*

*Om boven het metselwerk van de onvoltooide lantaarn uit te komen, is er een gestapelde houten achtkantconstructie toegepast. De tweede achtkant is qua hoofduitvoering vrijwel identiek aan de onderste, echter verschilt deze wezenlijk in detail. De achtkantconstructie in de noord-zuidelijke richting is nadrukkelijk constructief sterker uitgevoerd. In plaats van de twee extra halve stijlconstructies is één stijlconstructie met doorlopende dekbalk met korbelen toegepast. De dekbalken van de haaks erop gesitueerde hoekstijlconstructies zijn daarvoor onderbroken en gepend en getoogd in de twee hoekstijldekbalken, links en rechts van deze stijlconstructie. Deze twee dekbalken worden ook hier door een extra stel korbelen ondersteund. Deze korbelen hebben een dusdanige lengte dat ze in de onderliggende dekbalken zijn gepend in plaats van in de stijlen. De constructie heeft tot doel de krachten op te vangen die vrijkomen tijdens het luiden van de slingerklok die zich in de achtkant heeft bevonden. Afgezien van de ingewikkelde maar doordachte constructie, zijn hiervoor nog twee andere aanwijzingen. In een behouden gebleven dekbalk bevindt zich namelijk de inkeping voor de oplegging van de luidas van een klok. De gekruiste balken in de achtkantvlakken zijn uitgevoerd met twee verticale balken die de restanten vormen van galmgaten met schuin geplaatste galmborden. De bovenste achtkant wordt bekroond door een torenspitsconstructie waarvan de acht hoekkepers de draagconstructie voor de sporen vormen. Eén hoekkeper is zwaarder uitgevoerd en vervult de functie van kapspant. Halverwege de spits heeft deze zwaarder uitgevoerde hoekkeper een tussenbalk die de hoofddrager vormt van een tafelment met zwaarden en een randbalkconstructie. Ter hoogte van dit tafelment zijn op de hoekkepers getrokken telmerken aangebracht ter ondersteuning in de uitvoering van de opbouw ervan. Het tafelment draagt de spitsconstructie niet maar heeft hier een trekfunctie voor de doorlopende hoekkepers. Het ondersteunt slechts alleen de sporen die op de randbalkconstructie zijn aangebracht. Oorspronkelijk eindigde de sporen in een punt waarop zich waarschijnlijk een smeedijzeren kruis bevond.*



### Een nieuwe klokkenstoel in de torenromp

In 1534-'35 is er in de kerkmeesterrekeningen een vergoeding opgenomen voor een nieuwe klokkenstoel. Deze was waarschijnlijk bedoeld als vervanging van de klokkenstoel die op de tijdelijke werkvloer (de middelste verankeringsconstructie) stond en waar de beier- en kerkklokken hingen. ...*Die nije clocken ende berchvrede. In den eerste gecost aen die vaert 21 balcken tottie berchvrede, 102 guld. 10st. [...] Evert Loefsz. van zaegen slepen ende toezien vant hout op 't kerckhoff te brengen 24 st....*<sup>19</sup> Het hier aangekochte en verwerkte eikenhout is volgens het dendrochronologisch onderzoek gekapt in 1532. De nieuwe klokkenstoel bestond uit vier jukken die waren opgebouwd uit twee horizontale liggers, waartussen twee kruizen en drie staanders. Deze constructies zijn in de dwarsrichting eveneens met kruizen aan elkaar gekoppeld. Alle onderdelen zijn getoogd en gepend. De klokkenstoel is voorzien van een reeks telmerken waarmee de bouwvolgorde is aangegeven. Om zowel links en rechts als boven en onder uit elkaar te houden zijn er gehakte en gesneden telmerken toegepast. Aan de bovenzijde van de balken zijn de gesneden telmerken aangebracht die onderscheiden door middel van rechte en gebroken telmerken. Aan de onderzijde van de balken zijn de gehakte telmerken aangebracht die onderscheiden door middel van een eivormige inkeping: ( ) of een rechte streep: I. De spanten zijn genummerd van I tot en met IV, waarbij de twee binnenste de lage nummers dragen en de buitenste de hoge. Deze nummering gaf de volgorde bij de opbouw van de klokkenstoel aan.

In de nieuwe klokkenstoel was ruimte voor zes klokken maar waarschijnlijk heeft dat aantal er nooit gehangen, vanwege de ruimte die de grote klok nodig heeft. Het aantal klokken en de plek waar ze hingen varieerde in de loop van de tijd. In de kerkmeesterrekeningen van 1535-'36 valt te lezen dat de omstreeks 1413 toegevoegde klok uit de torenspits werd verwijderd om te verhuizen naar een lager gelegen verdieping: *Evert Weyersz die heeft die cloke verhangen ende bergvrede wat vermaect in de weeck nae Sunt Jacob mit 2 knechts 5½ dag, daechs 15st. 4 guld. 2½ st.*<sup>20</sup> Het bijzondere aan deze klokkenstoel is dat de middeleeuwse oplegging van de slingerklokken behouden bleef (afb. 5). De constructie bestaat uit drie smeedijzeren staven met een T-vormig uiteinde, die zodanig geplaatst zijn dat er een sleufvormige tussenruimte is, waarin de as van de klok zich bevindt. Twee zijn er horizontaal tegenover elkaar geplaatst en een derde die daar verticaal onder is geplaatst. De horizontale staven worden op hun plaats gehouden door houten stootklossen. Het geheel beweegt als de slinger van een pendule zodat, tijdens het luiden van de klok, de as circulaire bewegingen maakt en er geen schokkende bewegingen ontstaan wanneer de slingerklok op zijn hoogste, horizontale luidstand komt. Hier is sprake van een ingenieuze oplossing, die zichzelf in de loop der tijd heeft bewezen. Uit de kerkmeesterrekeningen van 1534-'35 blijkt dat het werk geleverd is door: *Heynrick Lubberts, smit van dat jaar uit dat hij aen die berchvrede ende clocken geleverd heeft, tsame 16 guld. 6½st.* Een aantal van deze oor-

spronkelijke, hoewel deels verplaatste, ophangconstructies is bewaard gebleven.

### Een nieuwe waakklok

In 1541 zijn er werkzaamheden verricht aan het klokkentorentje bovenop de spits om een grotere waakklok te kunnen plaatsen. Deze nieuwe klok, gegoten door Jan Tolhuijs, kreeg een fraaie renaissance sierband en zou net als de banklok van Steven Butendyc de eeuwen overleven. Volgens de kerkmeesterrekeningen van 1540-'41 kreeg ...*meyster Jan Tolhuys clockgieter betaillt die somme van 134 ponden 11 scell. ende 3 penn. uut saicke hij nae Pynxteren desz stadt geleverd heeft volgaten den nyen Waickclock....*<sup>21</sup> In dezelfde periode werd Evert Weyersz., die ook de klokken in 1535 had verhangen, uitbetaald voor het ophangen van deze nieuwe waakklok.

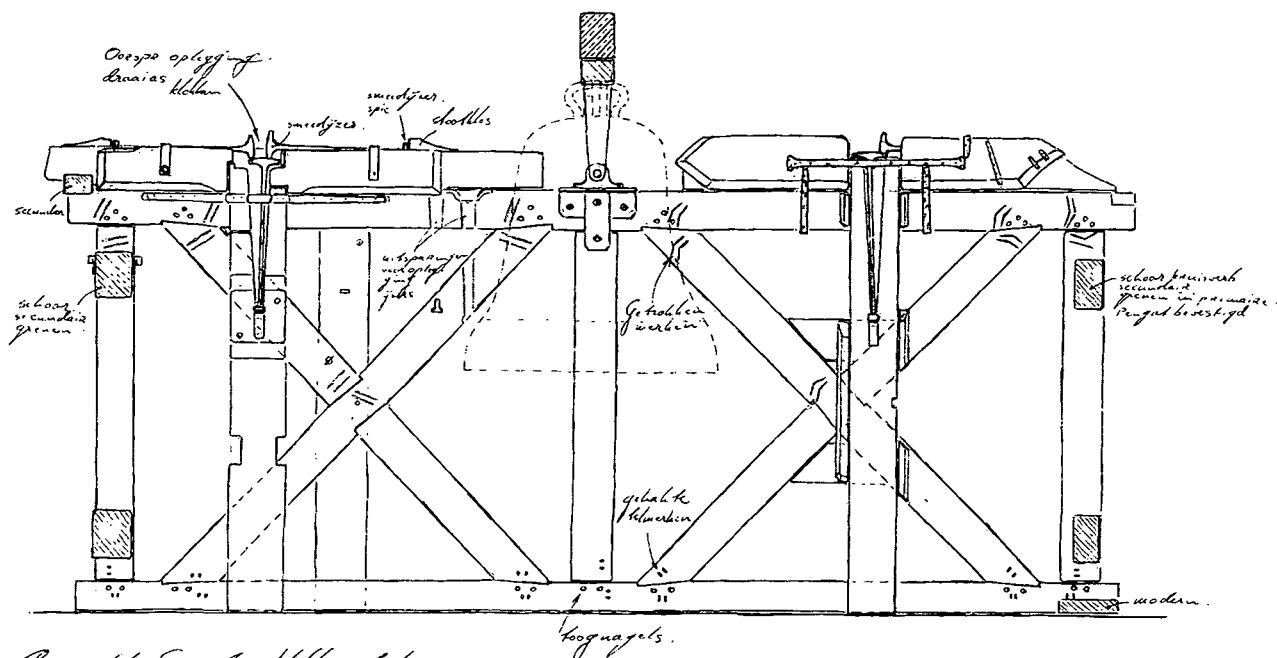
### Schade

Ieder omvangrijk monument kent perioden van bouw en verbouw, maar ook van grote onderhoudswerkzaamheden. Daarnaast kunnen catastrofes, door de natuur of door mensenhand veroorzaakt, een zware aanslag op een gebouw vormen, wat soms leidt tot de afbraak. De Buurtoren had tijdens de schermutselingen rond kasteel Vredenburg in 1576 het geluk dat de stenen toren weliswaar beschadigd raakte, maar dat de houten noodspits gespaard bleef. De ingemetselde kogels herinneren nog aan de beschietingen door het in het nauw gebrachte Spaanse garnizoen dat in Kasteel Vredenburg gelegerd was.

Ruim een eeuw later, tijdens de beruchte orkaan van 1674, waarbij de Dom van Utrecht en vele andere kerken en huizen zwaar beschadigd werden, ontsprong de noodspits van de Buurtoren opnieuw de dans. De Buurkerk zelf, een hallenkerk met een schip en twee zijbeuken, verloor haar indrukwekkende kap in het natuurgeweld. Na het opruimen van de ravage kregen schip en zijbeuken een lagere kap, samengesteld uit materialen afkomstig uit de oude kapconstructie.<sup>22</sup> De Buurtoren doorstond de storm veel beter. De noodspits bleef in opzet goeddeels behouden, maar de schade aan de lantaarn daarentegen vroeg om herstel. Op 22 juli 1678 wordt vermeld dat ...*De Vroedschap bericht sijnde van de nodige te doene repareren aan het torentje op de Buurkercktoren daer de Waeck-clock in hanght, heeft verstaen dat in plaetse van dien gemaect sal worden een coepeltje...* De stormschade gaf dus aanleiding tot het vervangen van de gotische lantaarn met spits door een nieuwe lantaarn met daarop een voor die tijd modern koepeltje.

Voor de bouw ervan werd gebruik gemaakt van eikenhout, dat volgens het dendrochronologisch onderzoek was gekapt in het jaar 1674. Bij het onderzoek in 2001 kwam ook naar voren dat de herstellingswerkzaamheden niet beperkt bleven tot een nieuwe lantaarn, maar dat ook de klokkenstoel voor de waakklok werd vernieuwd, met eikenhout dat gekapt was in 1677. De lantaarn en de klokkenstoel dragen beide gehakte telmerken die bij de lantaarnconstructie zijn aangebracht op





*Aanzicht Spant 2. klokkenstoel.  
Buurkerck 19-05-2001  
H. Hundertmark.*

Afb. 5. Documentatieschets van spant II van de klokkenstoel. De gesneden en gehakte telmerken om onder/boven en links/rechts te markeren, zijn aangegeven. De twee middeleeuwse ophangconstructies voor de as van de slingerklok met de T-vormige smeedijzeren staven zijn in aanzicht getekend (H. Hundertmark, 2001)

de stijlen, de bijbehorende korbelen en de liggers van het tafelment. Het tafelment ondersteunt de koepelconstructie, die is opgebouwd uit daksporen en een doorlopende koningsstijl. De top van deze stijl is bekroond met een koperen bol, waarop een smeedijzeren kruis en een weerhaan.

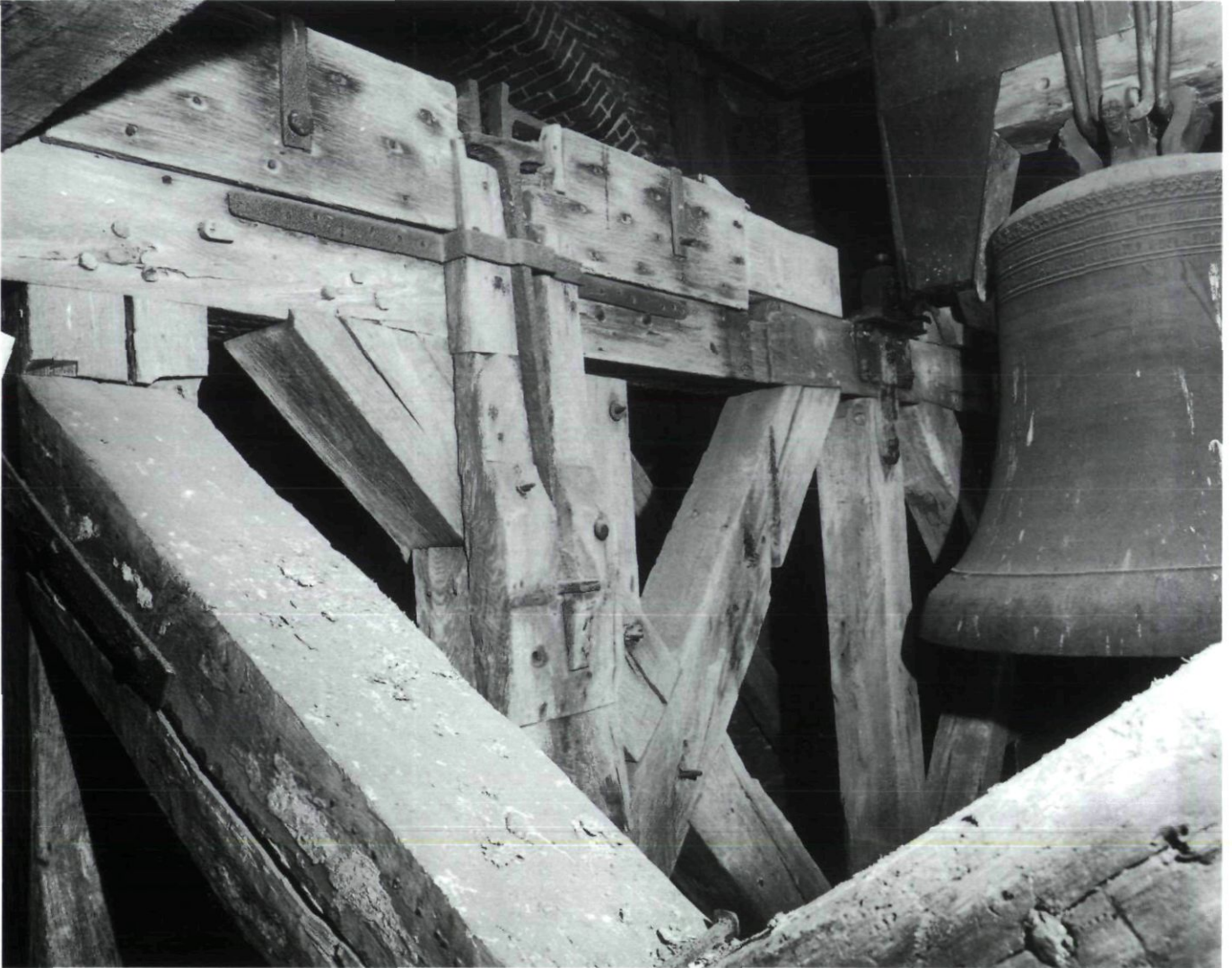
De klokkenstoel werd niet op de traditionele wijze uitgevoerd met korbelen, maar met een ingenieuze smeedijzeren trekstangconstructie. Door deze subtiele uitvoering kwam de architectuur van de lantaarn en het silhouet van de waakklok beter tot zijn recht. In plaats van korbelen om de zwaai krachten van de slingerklok op te vangen, werden er vier trekstangen bevestigd, twee aan iedere zijde. Ze verbonden de klokkenstoel met de randbalkconstructie van het lantaarntafelment. De krachten die vrijkwamen bij het slingeren van de klok werden opgenomen via de trekstangen, die geen drukkracht, maar trekkracht uitoefenden op het tafelment. Daardoor werden de houtverbindingen in elkaar gedrukt, in plaats van uit elkaar getrokken. De levensduur van de constructie was hierdoor ongetwijfeld langer.

Toen de klokken in 1943 door de Duitse bezetters verwijderd werden, is de bijzondere constructie verloren gegaan. Het was echter tijdens het bouwhistorisch onderzoek mogelijk aan de hand van bouwsporen de oorspronkelijke opzet te reconstrueren. Deze bouwhistorische bevindingen zijn door restauratiearchitect H.J. Scholte overgenomen en vertaald naar een verantwoorde 17<sup>de</sup>-eeuwse reconstructie.

De nieuwe lantaarn uit 1678 werd kort na de desastreuze storm op het torentafelment geplaatst, maar het bleek op de lange duur dat de constructie daar niet op berekend was. De belasting op dit tafelment, dat alleen bedoeld was voor het opvangen van horizontale trekkrachten en niet voor verticale drukkrachten, bleek te zwaar te zijn. Om deze krachten op te vangen is bij de meest recente restauratie het tafelment ondersteund met extra stijlen die de krachten afvoeren naar de dekbalen van het onderliggende achtkant. Ter plaatse van de verankeringen van het tafelment met de hoekkepers werden extra consoles aangebracht.

### Stilstand en teloorgang

De stormschade van 1674 was de aanleiding tot een weloverwogen investering in de modernisering van de lantaarn, hoewel de periode die volgde zich kenmerkte door een behoudend beleid betreffende uitvoering en financiering van de werkzaamheden. De financiële middelen werden in 1682 verkregen ...opt voorstel van den heer Baerle [...] Kerckmeester van de Buurkerck... door de verkoop van verschillende klokken: ...die eenige jaren onbruikbaar hebben gehangen in den toren, sullen worden vercoft, niet als spijs, maer om elders gebruykt te worden.<sup>23</sup> Ook de banklok dreigde door dat lot getroffen te worden en in 1716 werd een eerste poging ondernomen: ...op het voorstel desen aangaende heeft de



Afb. 6. Foto van een deel van de klokkenstoel (uit 1531) en de banklok (in 1721 daar geplaatst). De sierband met de gotische letters is deels zichtbaar, evenals de karikaturale gezichtjes op de kroon van de klok (Het Utrechts Archief, 2001)

Vroedschap den heer camaraar Van Muijden versogt en geauthoriseert, om stadts Banklock uijt de Buerkerkxtoorn, die nu sedert lange niet gangbaer is geweest, tot Amsterdam ten meesten prouffyte van dese stad te verkopen. Kennelijk is de verkoop niet doorgestaan, want twee jaar later werd door de vroedschap opnieuw een poging gedaan, toen de banklok wegens slijtageproblemen aan de ophanging in de klokkenstoel tijdelijk was verwijderd. Op 27 juni 1718 werd door de vroedschap ...versogt en geauthoriseert om te vernemen off de stadts-Bancklock in de Buerkerck als nu afgehangen, tot een goede prijs soude kunnen vercoft en uijt desselvs cooppenningen betaald tot slot van de laatste rekeningen van de Buerkerck.<sup>24</sup> Uiteindelijk werd in 1721 besloten om voor de onverkoopbaar gebleken klok ...een begrotinge te doen opstellen tot het vereyste van het wederophangen van de Banklock op de Buurkerkxtoorn en deselve weder gangbaar

te maken.<sup>25</sup> Kort daarop werd gerapporteerd dat ...Stadts Banklock gevoeglijk bij de andere drie kerkklokken can worden opgehangen, [...] en vant weer ophalen en hangen van stadts-Bancklock op de Buurkerkxtoorn met het verhangen van andere clocken, ook het ondersteunen van 't werk met balken ijsnerwerck en andere materialen en arbeytsloon, sonder eenig buytewerk ten reserveren of namaels te eysshen.

De aanbesteding werd gegund aan Jan van den Bosch voor een bedrag van f. 500,-. De klok werd door de toren naar de goed toegankelijke 16<sup>de</sup>-eeuwse klokkenstoel getakeld, waar enige andere klokken verhangen dienden te worden om plaats te maken.

Om die klokken een nieuwe plaats te geven heeft men de spantconstructies I en III iets verder uit elkaar geplaatst. Hiervoor werden extra verticale balken aangebracht tussen de buitenste spantconstructie en de twee dwarskruizen. Het gebruik-



Afb. 7. Ontwerp uit 1849 voor een nieuwe westgevel van de Buurkerk in de stijl van de 'Willem II-gotiek', waarbij de toren afgebroken zou moeten worden (Het Utrechts Archief, sectie Cultuurhistorie)

te eikenhout was in 1720 gekapt. De kosten van deze ingreep werden verdeeld tussen de Buurkerk en de stad.

In 1796 kwam er echter een einde aan de samenwerking tussen de kerk en de stad Utrecht toen in de Bataafse Republiek de scheiding van kerk en staat een feit was geworden. Niet de kerk maar de stad werd in 1798 eigenaresse van de toren en nu ressorteerden de toren, de ban- en waakklok met hun klokkenstoelen en de lantaarn met het koepeltje onder de stad. De koperen bol, het kruis en de haan op het koepeltje waren van de kerk en de *berchvrede* - klokkenstoel- in de torenromp waren gezamenlijk bezit. De stad werd financieel verantwoordelijk gesteld voor het onderhoud van de gehele toren, hetgeen uiteindelijk tot problemen zou leiden.

In de 19<sup>de</sup> eeuw werden in het hele land op grote schaal bijzondere historische gebouwen gesloopt. Het stadsbestuur van Utrecht liet de vestingwerken ontmantelen en zelfs de Domtoren werd met afbraak bedreigd. Het einde van de Buurtoren leek nabij toen in 1849 een voorstel werd ingediend, dat een nieuwe westelijke kerkgevel, zonder toren, behelste. In feite

was dit een poging tot sloop van de toren. Na amper vijftig jaar verantwoordelijkheid trachtte het stadsbestuur zich er op deze wijze van af te maken. Het ontwerp was in de stijl van de 'Willem II-gotiek', met een hemelsblauwe en roze kleurafwerking. Het plan werd weliswaar afgewezen, maar ruim twintig jaar later dreigde er opnieuw gevaar toen werd voorgesteld de toren tot de eerste verdieping af te breken. Het stadsbestuur wilde daarvan wel afzien indien de Nederlandse Hervormde Gemeente bereid was de toren van de stad over te nemen. Hoewel de hervormden, waarschijnlijk uit financieel oogpunt, niets wilden weten van een overname namen zij wel stelling tegen de slooplustige overheid, want *...afbraak van dien toren tot aan het dak zoude het reeds nu niet schoone gebouw vervormen tot een wanstaltigen klomp*.<sup>26</sup> Opnieuw ontsprong de Buurtoren de dans.

In 1943 sloeg het noodlot toe: de eeuwenoude klokken van de Buurtoren werden door de Duitse bezetters weggehaald. De waakklok, de Michiel en de grote Mariaklok werden naar Duitsland verscheept met de bedoeling ze te laten omsmelten voor het vervaardigen van wapens. De klokkenstoel van de



waakklok raakte zwaar beschadigd. De trekstangen werden gesloopt en om de klokken in de 16de eeuwse klokkenstoel makkelijker te kunnen verwijderen werd de zaag gezet in spantconstructie IV en enkele kruizen. De banklok bleef als enige in een verder lege toren achter. In de jaren vijftig en zestig van de 20ste eeuw gloorde er kortstondig hoop op herstel, toen de door de bezetter buitgemaakte klokken uit Duitsland terugkeerden. De Buurkerk stond echter op dat moment in de steigers in verband met restauratiewerkzaamheden en het was niet opportuun de klokken terug te hangen. Het stadsbestuur besloot de klokken tijdelijk onder te brengen in de naburige torens van de Jacobi- en de Nicolaaskerk. De luidklok Michael werd geschonken aan Wageningen dat in de Tweede Wereldoorlog zwaar getroffen was.

### In oude luister hersteld

Uiteindelijk keerden in 2001 alle klokken door toedoen van de Stichting Luidklokkenfonds Stad Utrecht terug naar de Buurtoren, behalve uiteraard de Michielklok. Besloten werd de klokken in hun authentieke opstelling te plaatsen. De banklok, die inmiddels op de Unesco-lijst van Top-10 objecten uit het Nederlandse cultuurhistorische erfgoed was geplaatst, diende hiervoor verhangen te worden. Daartoe moesten de klokkenstoelen van ban- en waakklok gerestaureerd worden. De 16de-eeuwse klokkenstoel is met groot vakmanschap weer gecompleteerd, zodat alle klokken weer terug konden naar hun historische plaats. Als vervanger voor de Michaelklok is de kleine Mariaklok, afkomstig uit de Nicolaaskerk, toegevoegd. Een bijzonderheid is dat de Andreasklok, die in 1800 was verkocht aan de Nicolaaskerk, ook terugkeerde in de Buurtoren. In 'samenklank' met het Museum 'Van Speelklok tot Pierement' dat thans in de kerk is gehuisvest, kunnen de klokken in de Buurtoren opnieuw hun eeuwenoude functie in de stad vervullen. Hopelijk voor eeuwen.

### NOTEN

\* De auteur bedankt R. de Kam en A. Herwig-Kempers voor het kritisch doorlezen en becommentariëren van de tekst. Mw. O.A. Hundertmark-Naranovitch zorgde voor vertaling van de samenvatting.

- <sup>1</sup> Th. Haakma Wagenaar, *De bouwgeschiedenis van de Buurkerk te Utrecht. Proeve eener historische voorbereiding van de restauratie van een middeleeuws monument*, Utrecht 1936.
- <sup>2</sup> Haakma Wagenaar 1936, fig. 33.
- <sup>3</sup> Haakma Wagenaar 1936, 93-95.
- <sup>4</sup> Haakma Wagenaar 1936, 372.
- <sup>5</sup> Op de vier fraaie kraagstenen staan kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders afgebeeld, waarvan één met een pauselijke tiara, één met een kardinaalshoed en twee met een bisschopsmijter.
- <sup>6</sup> Haakma Wagenaar 1936, 127.
- <sup>7</sup> Haakma Wagenaar 1936, 331.
- <sup>8</sup> In 2001 zijn de belangrijkste onderdelen van de torenbekroning, de drie klokkenstoelen, de verankeringsconstructies en een bloktrap

dendrochronologisch onderzocht. Het onderzoek ter plaatse is uitgevoerd door D.J. de Vries en A. Reinstra van de RDMZ. De datering van de houtmonsters is uitgevoerd door T.J.J. Vernimmen van RING, Nederlands Centrum voor Dendrochronologie. De uitkomsten zijn vastgelegd in Rapportage Daterend Onderzoek, Utrecht, Buurkerktoren.

- <sup>9</sup> Dit restauratievoorstel, nooit uitgevoerd, hield in het integraal vervangen van de hele oorspronkelijke torenspitsconstructie, inclusief latere toevoegingen en restauraties, en liet slechts de halve stijlconstructies bestaan.
- <sup>10</sup> Haakma Wagenaar gaat er in zijn publicatie van 1936 (p. 331) nog van uit dat de twee halve stijlen restanten zijn van de oorspronkelijk geplande en gedeeltelijk uitgevoerde klokkenstoel in de lantaarn. De stijlen vormen echter constructief één geheel met de noodspits. Bij het ophogen van het lantaarntselwerk zijn de uitgespaarde sleuven en muurdammetjes binnen het bakstenen achtkant, die dienden voor de verankering van de stijlen van de klokkenstoel, opgevuld en afgekapt en hebben m.i. nooit gefunctioneerd.
- <sup>11</sup> Haakma Wagenaar 1936, 370-71.
- <sup>12</sup> Ibid., 315-17.
- <sup>13</sup> Ibid., 317.
- <sup>14</sup> De kosten van het verhangen bedroegen: 34 Rijns guld. en 11½ st. = 3 Arn guld. = 92 guld. 3cr. Haakma Wagenaar 1936, 317.
- <sup>15</sup> Het hout dat gebruikt is voor de nieuwe klokkenstoel is in 1476 gekapt.
- <sup>16</sup> Haakma Wagenaar 1936, 318. Met een *berchvrede* wordt een klokkenstoel bedoeld.
- <sup>17</sup> Ibid., 371.
- <sup>18</sup> Een drieluik vervaardigd door Lambert Snoy. Haakma Wagenaar 1936, 157.
- <sup>19</sup> Haakma Wagenaar 1936, 320.
- <sup>20</sup> Ibid., 320.
- <sup>21</sup> Ibid., 321.
- <sup>22</sup> H. Janse, *Houten kappen in Nederland 1000-1940*, Delft 1989, 116-17. De verdwenen kap van het schip is nog traceerbaar aan daklijnen op de oostelijke Buurtorengewel.
- <sup>23</sup> Haakma Wagenaar 1936, 344.
- <sup>24</sup> Ibid., 326.
- <sup>25</sup> Ibid., 326.
- <sup>26</sup> Ibid., 311